

9. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К.: Наук. думка, 1976. — 288 с.
10. Пилинський М. М. Словник Б. Грінченка. Міфи і факти // Мовознавство. — 1988. — № 6. — С. 25–32.
11. Стебницький П. Борис Грінченко. — К., 1920. —
12. Тараненко О. О. «Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка...» (Післямова до «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка) // Словарь української мови: в 4-х т.: фотопередрук. — К.: Наук. думка, 1997. — Т. 4.

Iryna HNATYUK

«Ukrainian language dictionary» edited by Boris Hrinchenko In assessing Ukrainian linguists

This article analyses the works of Ukrainian linguists, who have set out their views on the role and place «Ukrainian language vocabulary» edited by Borys Hrinchenko in Ukrainian lexicography.

Катерина Глуховцева

Внесок Б. Д. Грінченка у вироблення наукових засад вивчення українських діалектів

Перша половина XIX століття позначена увагою до діалектної мови, вивчення якої велися переважно екстенсивним шляхом, що пов'язаний із кількісним, а не якісним збільшенням діалектних свідчень, розширенням територіального простору обстеження, пізнанні екзотики живого говору [6: 6–7]. Проте в останній чверті XIX століття поглиблене вивчення територіальних говорів уже здійснювалося за низкою напрямів, серед яких можна назвати, зокрема, порівняльно-історичне вивчення українських діалектів, розробку проблеми системної організації говору, дослідження процесів нівелювання диференційних рис говірок, удосконалення методики збирання й обробки фактичного матеріалу, перевірка на практиці ідей лінгвістичної географії. Це свідчить про те, що дослідження українських діалектів у вказаний час проходить інтенсивним шляхом [6: 10].

Період кінця XIX — початку XX століття став новим етапом у розвитку діалектології в Україні, оскільки усталився системний підхід до вивчення мови, узвичаїлось залучення діалектних матеріалів при дослідженні історії мови. Такими рисами позначені праці О.О. Потебні, П.Г. Житецького, В.М. Ганцова, О.Б. Курило та ін. Посилилися вимоги до записів діалектного матеріалу та особливостей репрезентації цих свідчень у лексикографічних працях. Тому не випадково записи діалектного матеріалу цього часу вчені характеризують як надійні, а нині їх треба розглядати як своєрідні пам'ятки живого народного мовлення.

Б.Д. Грінченко — талановитий український поет, прозаїк, драматург і перекладач, відомий лексикограф — зробив вагомий внесок у поповнення фактичного матеріалу і дослідження українського фольклору та етнографії, звідси — й діалектології. Упорядкований ним тритомник «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях» [ЭМ] містить записи, зібрані вченим та його дружиною, а також матеріали, надіслані В.Т. Андрієвським, В.М. Дикаревим, Є.О. Дорошевським, І.К. Журавським, І.І. Зозулею, М.М. Коцюбинським, В.Г. Кравченком і ще цілою низкою ентузіастів [1: 78]. У передмові до другого випуску згаданого видання Б.Д. Грінченко вказує: «Мы старались, насколько это было достижимо для насъ, обставить этотъ выпускъ возможно большим количествомъ библиографическихъ указаний» [ЭМ: 3]. Це свідчить про надійність та вивіреність записів, можливість їх використання в діалектологічних студіях. Значення фольклорно-етнографічних матеріалів кінця XIX ст. для сучасних діалектологів подвійне: по-перше, вони документують ті риси говірок, що були властиві їм більше як століття тому; по-друге, це дає можливість сучасному дослідникові подивитися на говірки в ретроспективі, оглянути їх динаміку. Якщо врахувати, що в «Этнографических материалах...» охоплено чималий простір (сучасні Чернігівщина, Київщина, Харківщина, Луганщина, Полтавщина, Дніпропетровщина, Волинь, частково — Наддністрянщина), то можна стверджувати, що фіксація діалектних рис обіймає широкий простір і стосується всіх трьох наріч української мови.

Так, скажімо, спостереження тільки за однією рисою на матеріалі записів, упорядкованих Б.Д. Грінченком (Вип. II), може стати основою для виявлення динаміки діалектного мовлення. Зокрема, експлоратори фіксують диспалаталізацію [л'] перед наступним твердим приголосним: *тилкы* (к. Харківська губ. [ЭМ: 9, 25, 31, 44, 96]), *билише* (к. Харківська губ. [ЭМ: 9]), *скилкы* (к. Харківська губ. [ЭМ: 88]), *билишь* (к. Харківська губ. [ЭМ: 96]), *тилкы* (к. Київська губ. [ЭМ: 60, 109]), *килкы* (к. Київська губ. [ЭМ: 66]), *скилкы*

(к. Київська губ. [ЭМ: 69]), *би́льше* (к. Кременецький пов. [ЭМ: 72]), *ти́льки* (к. Катеринославська губ. [ЭМ: 8]). Звук, позначений графемою л, міг вимовлятися як альвеолярний [л'] чи велярно-зубний [л]. Може здатися, що в записах фольклорно-етнографічних матеріалів немає єдності при передачі на письмі звуковиявів [л], [л'], [л''], проте уважне їх вивчення засвідчує, що: по-перше, у текстах з одного населеного пункту зазвичай однаково позначений л-звук у тому самому слові (див.: к. Кременецький пов., *ти́льки*, але *би́льш'* [ЭМ: 71–72]), уживання відмінних способів передачі на письмі л-звуку у подібних випадках, імовірно, є свідченням різної вимови звука; по-друге, записи з одного ареалу можуть містити слова з л та **ль**, що вказує на варіювання мовних одиниць у межах цього мовного простору. Наприклад: у к. Харківській губ., поряд із вказаними фіксаціями *ти́льки*, *ски́льки*, виявляємо і *ти́лькы* [ЭМ: 63, 90, 92 та ін.], *ски́лькы* [ЭМ: 88, 90 та ін.].

Отже, фольклорно-етнографічні матеріали, упорядковані Б. Д. Грінченком, загалом подають достовірну інформацію про неоднорідність вимови л-звуків у говірках української мови кінця XIX ст. Вони фіксують і палатальний, і диспалаталізований [л] у багатьох н. пп. Недосконалість графіки, відмова від фонетичної транскрипції не дозволила вченому зафіксувати альвеолярний [л'] в певних позиціях, проте й наявний матеріал дозволяє здійснювати дослідження говірок у ретроспективі. Тому «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях» цілком об'єктивно можна назвати пам'яткою живого народного мовлення кінця XIX ст., у якій відображено чимало рис говірок, що обстежувалися. Поряд з пам'ятками староукраїнської доби, регіональними атласами, хрестоматіями текстів, творами місцевих письменників, фольклорно-етнографічні матеріали, упорядковані Б. Д. Грінченком, входять до мовно-інформаційних фондів, які дозволяють пояснити регіональне підгрунтя та ареальні відміни літературної мови.

Навички збирання та обробки фольклорного матеріалу, увага до особливостей діалектного мовлення сприяли науково виваженій обробці польових записів, залучених до Словаря української мови. Так, Б. Д. Грінченко уважно фіксує фонетичні варіанти слів й у редагованій ним лексикографічній праці. Зокрема, він вдається до подання двох варіантів вокабул у багатьох випадках. Скажімо, звичними є такі вокабули: **Вавцір, ра, вівчар, ра; Валькир, ру, м. = Алькир.** Чуб, VII, 382; **Ванькир, ра, м. = Валькир.** Уман. у. [СУМГ I: 120, 124, 125].

У лексикографічній практиці Б. Д. Грінченко нерідко використовує записи діалектного матеріалу, які засвідчують відмінні від узвичаєних особливості функціонування мовних одиниць. Так, при тлумаченні лексеми **Син**, дослідник звертає увагу на особливості вживання кличного відмінка цього

слова: **Син, на, м. мн. сини**, иногда **синове**. Сын. *Син своїй матері до ніг уклонився*. Нп. Как ласковое обращение **син** въ зват. падеже прилагается къ дочери. *вона ж каже йому: «Дідусю, продайте мені цю коняку! — Як я маю тобі, сину, — каже той дід,— продавати, то лучче я тобі так дам*. Чуб. II. 68 [СУМГ IV: 120].

При укладанні словникових статей Б. Д. Грінченко намагався увесь матеріал паспортизувати, особливо той, що був записаний з народних уст. Цим пояснюємо численні покликання на говірки різних ареалів України. Так, на букву В у Словарі нараховуємо біля 4 з половиною тисяч вокабул, із них кожна четверта має покликання на записи діалектного чи етнографічного матеріалу. Нерідко свідчення етнографічних розвідок та записи фактичного матеріалу з народних вуст доповнюють один одного, допомагають виявити різні значення одного слова, як-от: **Вада, ди, ж**. 1) Вредь. *Отим за оце і вади не буде*. Канев. у. 2) Недостаток. *Нема чоловіка без вади*. Ном. № 2446 [СУМГ I: 121]. При виявленні зменшено-пестливих форм слова чи форм множини упорядник Словаря також уважає за необхідне покликатися на записи фактичного матеріалу. Приміром, при описі весільного *вільця* Б. Д. Грінченко вказує: Иногда употребляется мн. ч.: **вильця**. Маркев. 104. Ум. **Вилечко**. Мил. 140 [СУМГ I: 169].

Багатство фактичного матеріалу спонукало Бориса Дмитровича при укладанні Словаря поєднувати принципи лінгвістичного тлумачення вокабул з енциклопедичним методом представлення їх. Тому Словарь за редакцією Б. Д. Грінченка називають енциклопедичним, бо тлумачення етнографічної лексики нерідко здійснено не лише за допомогою одного або кількох синонімів, а й описово, з переказом окремих повір'їв, звичаїв [8: 123], напр.: **Вильце, ця, с**. Обрядовое деревцо украинской свадьбы: ветвь сосны (зимою) или другого дерева (летомъ) втыкивается въ хлебъ или свадебный **корвай**, а каждая веточка украшается цветами, колосьями, калиновими ягодами съ хмелемъ, цветными (золотими, серебряными и пр.) нитками, ленточками и бумажками; къ ветвямъ прилеплены также небольшие зажженные восковыя свечи. Делать **вильце** называется **вити вильце**. Оно стоитъ на столе въ течение всей свадьбы Чуб. IV, 99. МУЕ. III. 86. Иногда употребляется мн. ч.: **вильця**. Маркев. 104. Ум. **Вилечко**. Мил. 140 [СУМГ I: 169].

Багаті на етнографічні відомості також словникові статті, у яких об'єктом опису є окремі предмети побуту, одягу, напр.: **Діж, жа, м**. Кадка, имеющая нечетное количество клепокъ. (кадка съ четнымъ числомъ ихъ называется **діжою**). Славяносерб. у. *Купуючи діжку, лічуть тростки, кажучи на першу: «діж», на другу: «діжа», на третю: знову «діж» і так усі переберуть. Як*

на останню прийдеться сказати: «діжа», то купують, а як «діж», то не купують. Славянсерб. у. [СУМГ I: 390].

Цінною є ілюстрація до словникової статті **Верстат, и; варстат, ту, м.; варстать, ті, ж. (кросна)**, яка включає малюнок ткацького станка (гуцульських кросен), перерахування назв усіх його частин, виявлених і записаних Б. Д. Грінченком у Константоноградському повіті. Стаття містить також вказівку на те, що в дужках до окремих назв поставлені найменування, указані В. Василенком (*Этнографические материалы, собранные по Полтавской губ. Х.*) [СУМГ I: 137–138].

Значущим для розуміння засад фіксації діалектного матеріалу у Словарі є той факт, що Російська академія наук звернулася з проханням до Павла Гнатовича Житецького дати свій відгук про матеріали комісії, створеної для визначення правопису словника [4: 64]. У статті «Заметки по поводу новой редакции малорусского словаря» П. Г. Житецький дає чимало рекомендацій укладачеві згадуваної лексикографічної праці, більшість яких стосується припису. Однак можна припустити, що наукові позиції щодо діалектологічних свідчень у словнику, які П. Г. Житецький міг висловити усно, Б. Д. Грінченко по змозі також враховував. Не випадково, А. Ю. Кримський згадує, що «За подробицями правопису окремих слів у «Словарі» доглядали відомі українські філологи П. Г. Житецький та К. П. Михальчук» [5: 185]. Відомо також, що Б. Д. Грінченко в передмові до «Словаря української мови» писав, що вважає за свій приємний обов'язок «висловити глибоку подяку П. Г. Житецькому і К. П. Михальчуку за їх постійну, за весь час роботи, допомогу, яка виявилась як у цінних наукових порадах, так і в переглядах праці та вказівках на її огріхи» [3: XXXII].

Усе це засвідчує, що Б. Д. Грінченко сповідував позиції науковців другої половини й кінця XIX століття. Зокрема, як і О. О. Потебня, він вважав діалекти важливим джерелом для вивчення історії української мови. Обстоював думку про те, що багатство діалектного матеріалу має велике значення для розуміння шляхів розвитку української мови. Тому у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченко ретельно фіксував діалектні відмінності і намагався записаний матеріал паспортизувати. Як і П. Г. Житецький, Б. Д. Грінченко за джерело фактичного матеріалу до Словаря бере і живе мовлення, і пам'ятки письма, якими можна вважати лексикографічні праці його попередників. Таке поєднання у більшості випадків забезпечило дослідникові підтвердження правильності позицій щодо репрезентації фактичного матеріалу у словнику. Як і К. П. Михальчук, Б. Д. Грінченко уважний до вияву будь-яких рис говірок — фонетичних, акцентуаційних, морфологічних,

лексичних, на підставі чого в наш час говорять про «Словарь української мови» як про лексикографічну працю, у якій найкраще відображено риси говірок різних ареалів України.

За способами подання в лексикографічній праці матеріалу, записаного з уст народу, та за особливостями паспортизації цих відомостей Б. Д. Грінченко перевершив своїх попередників, показавши зразки наукового бачення та оперуванням науковими засадами лексикографії, уживаними і в наш час.

У «Словарі української мови» Б. Д. Грінченко показав значення етнографічних свідчень для вивчення діалектів. І. Г. Скиба доводить, що докладний розгляд джерельної бази Словаря виявляє місце збірок етнографічних матеріалів у ньому. Так, вокабули на букву П містять 4955 покликань на збірки етнографічних матеріалів; на твори художньої літератури їх знайдено 3277; на словники — 864; на літературні альманахи і журнали автор покликається 679 разів, а на різноділянкову фахову літературу — 151.

Серед етнографічних матеріалів найбільше покликань на праці П. П. Чубинського, що складають 20,6%; М. Номиса — 12,1%; І. Я. Рудченка — 9,1%; Б. Д. Грінченка — 9,1%; А. Л. Метлинського — 5,7%; Я. Ф. Головацького — 5,0%; В. О. Шухевича — 4,8%; М. Драгоманова — 3,9%; В. Антоновича та М. Драгоманова — 3,7%; І. І. Манжури — 3,7%; усі лексичні матеріали названих авторів становлять 77,6% покликань на етнографічні матеріали, які репрезентували лексику різних ареалів України [7: 54].

Як зазначив П. Й. Горецький, джерела словника визначали і його реєстр, тому серед зафіксованих лексем народні етнографічні матеріали займають найперше місце. А, отже, і склад лексики Словаря оцінювався в основному з цього погляду, адже словник мав на меті подати загальну лексику живої народної мови. Це передбачало представлення лексичних матеріалів з усіх територій України [2: 145].

Отже, Б. Д. Грінченко, продовжуючи традицію українських мовознавців у ставленні до діалектних свідчень, закріпив наукові засади запису фольклорних, етнографічних та діалектних матеріалів, а також реалізував на практиці принципи подання польового матеріалу в лексикографічних працях, які є актуальними і в наш час.

Література

1. Борисенко В. К. Фольклорно-етнографічна спадщина Б. Грінченка / В. К. Борисенко // Борис Грінченко: тези доп. — Ворошиловград, 1988. — С. 78–79.
2. Горецький П. Й. Історія української лексикографії / П. Й. Горецький. — К.: В-во АН УРСР, 1963. — 241 с.

3. Грінченко Б. Д. Передмова / Б. Д. Грінченко // Словарь української мови: у 4-ох т. / упор. Б. Д. Грінченко. — Т. I — К., 1958. — С. I — XXXII.
4. Жовтобрюх М. А. П. Г. Житецький (До 150-річчя з дня народження) / М. А. Жовтобрюх // Укр. мова і л-ра в шк. — 1986. — № 17. — С. 60–69.
5. Кримський А. Ю. Нарис історії українського правопису до 1927 р. / А. Ю. Кримський // Записки історико-філологічного відділу АН УРСР. — К., 1929. — Кн. XXV. — С. 167–189.
6. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. — 30-х рр. XX ст. / Ірина Миколаївна Рябініна: автореф. дис. ... к. філол. н. // 10.02.15 — загальне мовознавство. — Донецьк, 2008. — 20 с.
7. Скиба І. Г. Регіональне та інтеррегіональне в українській лексикографії кінця XIX — початку XX століття: дис. ... к. філол. н. / Ірина Геннадіївна Скиба / 10.02.01 — українська мова / Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. — Луганськ, 2009. — 187 с. (рукопис).
8. Томіліна Г. Я. Лексикографічна обробка етнографічної лексики в «Словарі української мови» Б. Грінченка / Г. Я. Томіліна // Борис Грінченко: тези доп. — Ворошиловград, 1988. — С. 123–124.

Джерела

- СУМГ** Словарь української мови: в 4-х т. / упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. — К., 1907–1909. — Т. 1–4.
- ЭМ** Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях / Сост. Б. Д. Грінченко. — Чернигов. — Вып. I, 1895; Вып. II, 1897; Вып. III, 1899.

Kateryna GLUKHOVTSEVA

The input of B. D. Grinchenko to the development of the scientific grounds for studying the Ukrainian dialects

In this article, the ethnographic materials and «Dictionary of Ukrainian Language» by B. D. Grinchenko are researched from the point of view of this scientist who developed the scientific grounds for studying the Ukrainian dialects. It is proved that the scientific activity of B. D. Grinchenko falls on the intensive development period of the Ukrainian dialectology. Thus, the famous linguist synthesized the achievements of his precursors not occasionally. Continuing the tradition of Ukrainian linguists concerning the dialectological evidences, he consolidated the scientific grounds of writing the folkloric, ethnographic and dialectal materials. The principles of presenting the practical material in the lexicographical sources, which are actual nowadays, are implemented in practice by the scientist.